

‘Het is al heel veel als hij blijft, die hij was’.

De relatie tussen behoudzucht en emigratie onder Nederlandse protestanten in het negentiende-eeuwse Amerika

*Hans Krabbendam**

Summary

This essay analyzes the relation between conservatism and immigration among Dutch immigrants in nineteenth century America. It challenges the idea that especially those Dutch immigrants were prime examples of this religious traditionalism, which is said to be necessary to balance the many changes that the immigrants have to cope with. A careful distinction between five phases of immigration and settlement reveals that this alleged conservatism was hardly prominent in the first phase in which most changes occurred, but more in the third phase of consolidation. In this phase the new immigrants arrived in a more established situation, which made them expect similar circumstances in the area that they could control best, the church. Moreover, the two main Dutch immigrant churches competed with each other for the sympathy of the newcomers from the Netherlands. Both tried in the second phase to present themselves in an orthodox cloak, since that neutralized the fear that emigration inevitably led to a lapse into disbelief. Therefore, if the immigrant communities showed signs of traditionalism, it was tied to a certain phase and to a conscious strategy.

Inleiding

In populaire literatuur over Nederlandse immigranten die in de negentiende eeuw naar het Amerikaanse middenwesten trokken wordt vaak herhaald dat ze zo veel mogelijk vasthielden aan oude gewoontes. Wetenschappelijke studies geven een genuanceerder beeld, maar het is opvallend dat die relatie tussen behoudzucht en geloof makkelijker wordt gelegd dan het tegendeel. De Amerikaanse historicus Jon Gjerde onderbouwde in zijn gezaghebbende studie over Europese groepen op het platteland van het Amerikaanse middenwesten in de negentiende eeuw de constatering ‘..many members of middle western

* Hans Krabbendam is als onderzoeker verbonden aan het Roosevelt Study Center.

immigrant faiths [opposed] what they perceived to be the dangerous course of American society' met een verwijzing naar Nederlandse immigranten.¹ De Nederlandse immigrantenleiders stelden zich inderdaad beschermend op tegenover de verleidingen van de Amerikaanse samenleving. Maar de aandacht voor dit aspect heeft de beeldvorming sterk, te sterk, gedomineerd. Dat is uit twee redenen te verklaren. Ten eerste slaagden de geclusterde Nederlandse immigranten in Amerika er in om tot ver in de twintigste eeuw een herkenbare subcultuur te behouden met daarin een sterk godsdienstig element. Ten tweede heeft de toenemende kloof in godsdienstigheid tussen Europa en Amerika in de late twintigste eeuw vanuit Europees perspectief sterke associaties opgeleverd tussen orthodoxie en emigratie. Aangezien Amerikanen in het algemeen en de Nederlandse immigranten in Michigan en Iowa in het bijzonder trouwer hun kerk bezoeken dan hun verre verwanten in het moederland kan zo gemakkelijk een oorzakelijk en rechtstreeks verband gelegd worden tussen emigratie en orthodoxie.

Het onderzoek naar de godsdienstige aspecten van immigratie in Amerika is relatief recent en werd lange tijd overschaduwed door socio-economische vragen (Alba & Orsi 2008). De bezinning op de publieke plaats van religie in de westerse wereld spoort aan tot vergelijkend onderzoek, waarin de tegenstelling tussen een religieus Amerika en een seculier Europa om verklaringen vraagt. Ook voor het onderling begrip tussen Europa en Amerika is kennis over die tegenstelling zinvol omdat de kloof zich verder lijkt te verbreden en beide continenten elkaar tegelijkertijd meer dan ooit nodig hebben in deze onrustige wereld.

Van beide kanten van de Atlantische oceaan neemt de belangstelling voor de negentiende eeuw toe, met name voor de ontwikkeling van de orthodoxie. Sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw gingen Amerikaanse orthodoxe christenen terugverlangen naar deze eeuw omdat zij meenden dat in deze 'Christian Century' de protestantse kerkgenootschappen het model vormden waarmee een stempel op de samenleving gedrukt kon worden om zo voor de nodige stabiliteit te zorgen. De groeiende kloof met de snelle culturele veranderingen in de twintigste eeuw deed hen de verloren Gouden Eeuw van een godsdienstig Amerika idealiseren.

Ook in Europa neemt de belangstelling voor de Amerikaanse religie toe omdat de Islam het thema van de godsdienst in het publieke domein weer hoog op de agenda zet. Om een antwoord te vinden op de vraag of religieus Amerika of seculier Europa de uitzondering vormt, is historische reflectie geboden (Berger, Davie & Fokas 2008; Krabbendam & Rubin 2004; Junker, Mausbach & Thunert 2009). Het anders-zijn van nu roept onderzoek op naar

afwijkende patronen in het verleden. De toonaangevende Amerikaanse historicus Mark A. Noll beweert in zijn boek *The New Shape of World Christianity: How American Experience Reflects Global Faith* (Noll 2009) dat het christendom in Amerika vanuit Europa vanaf de zeventiende eeuw een nieuwe vorm heeft gekregen die tot een model is uitgegroeid voor de wereldwijde christelijke gemeenschap. Noll duidt aan dat in Amerika de sterkere positie van de bijbel en het individuele geweten de overlevering en het historisch erfgoed als gezagsbronnen vervingen. Deze houding stimuleerde daar in de negentiende eeuw een praktisch en experimenteel ingesteld christendom. Creatieve leiders mobiliseerden met moderne marketingmiddelen vooral de midden-groepen en zetten zo een Amerikaanse standaard van een vrijwilligerskerk neer die vooral in Latijns-Amerika, Azië en Afrika in de twintigste eeuw werd overgenomen. De vormende periode voor deze ontwikkeling lag in de negentiende eeuw, waar immigranten kennis maakten met deze nieuwe vormen. De religieuze ontwikkeling in Amerika bevorderde onderlinge samenwerking tussen kerkgenootschappen maar ook de mogelijkheid voor orthodoxe varianten van het protestantisme om zich afzijdig te houden. Ook de Nederlandse immigranten waren geporteerd voor deze vrijheid die Amerika beloofde, al hadden ze geen revolutionaire plannen. De vraag die in het vervolg van dit betoog wordt beantwoord is of hun keuze voor strikte orthodoxie een rechtstreeks uitvloeisel van hun emigratie-ervaring was of door andere factoren werd beïnvloed.

Nederlandse emigratie

De Nederlandse immigranten arriveerden in de eeuw van massale emigratie in het meest progressieve land ter wereld. De Amerikanen zelf zagen hun land als voorportaal van het Millennium, het hoofdtoneel van de wereldgeschiedenis, de positieve en veelbelovende tegenhanger van het stagnerende Europa, ook in religieus opzicht. Goedkoop land, goedbetaald werk en godsdienstvrijheid trokken miljoenen immigranten naar dit 'beloofde land', vooral toen de vervoers- en communicatiemogelijkheden na 1840 eeuw sterk verbeterden en de Verenigde Staten enorme gebieden in het westen van het continent aan zijn territorium toevoegde.

Ook Nederlandse landverhuizers raakten ervan overtuigd dat Amerika meer mogelijkheden bood dan hun eigen kwakkelende koninkrijk. Vooral toen na 1845 een ernstige terugval in de landbouw door aardappelziekte en droogte de voedselprijzen omhoog deed schieten, de politiek in een impasse

was geraakt en er weinig perspectief op verbetering was, bood vertrek een goede uitweg. Het waren, het is genoegzaam bekend, enige Afscheiden predikanten die zich met hun kerkvolk organiseerden en als groepen naar het Amerikaanse middenwesten trokken om daar kolonies te stichten. Voor de Utrechtse patriciër-predikant Hendrik P. Scholte was de scheiding tussen kerk en staat, zoals die in Amerika heerste, het model voor de rest van de wereld (Cohn 2009; Scholte 1844).

Europa had in de negentiende eeuw weinig oog voor wat er zich op religieus terrein afspeelde in Amerika, al beseftte men rond het midden van de eeuw wel dat Amerika een eigen pad koos. Amerikanen zetten in die tijd de eerste stappen om Europa te overtuigen van hun religieuze superioriteit.² Voor allerlei groepen in Europa die spanning of erger, geweld, ondervonden in hun relatie met de overheid, was de godsdienstvrijheid in Amerika een wenkend perspectief, maar meer nog was deze bestemming interessant voor landlozen met ambitie en vakmensen zonder kansen om hogerop te komen. De economische drijfveer was de sterkste motor in de emigratiebeweging.

Op godsdienstig gebied was het niet de theologische reflectie die de aandacht trok, maar waren het vooral de praktische arrangementen die interesse wekten in Europa. Pas aan het eind van de negentiende eeuw begonnen Europeanen belangstelling te krijgen voor Amerikaanse theologen toen de richtlijnen voor het sociale leven in de bijbel in Amerika theologisch werden verwerkt in 'the Social Gospel' (Visser 't Hooft 1928). In de godsdienstige praktijk was er volgens de Europeanen juist te veel verandering: allerlei nieuwe religieuze groepen konden zich ongestoord verspreiden, met de Mormonen als toonbeeld van ongekende afwijkende (en afkeurenswaardige) godsdienstigheid (Swalve 1859). Zowel aan radicale en marxistische linkerkant als aan de behoudende en romantische kant verwachtte men weinig goeds van Amerika. Marxisten zagen religie als een instrument van onderdrukking en concludeerden uit de vitaliteit van godsdienst in Amerika dat de bourgeoisie de teugels strak in handen had. Radicale revolutionairen verwierpen de kerken als een blokkade voor de vooruitgang. Rooms-katholieke commentatoren vreesden het relativisme dat de ruime godsdienstvrijheid in Amerika veroorzaakte. Hun Protestantse tegenhangers konden zich niet voorstellen dat het doorsnijden van de banden tussen kerk en kroon iets anders dan chaos en achteruitgang kon opleveren. Maar voor de emigranten, die vooral de druk van hun eigen overheid ondervonden en minder uitgesproken ideologische vooroordelen over Amerika koesterden, wierp de religieuze veelzijdigheid geen belemmering op (Howard 2011).

Amerikaanse immigratiehistorici beweren dat het proces van aanpassing van de immigranten aan Amerikaanse gewoonten zich juist in de religieuze gemeenschappen met gemengde nationale achtergronden had voltrokken (Handlin 1973; Herberg 1955). De Nederlandse immigranten vormden daarop een uitzondering. Zij gingen juist niet op in de protestantse smeltkroes, maar hielden zich afzijdig.³ Zij behoren bij de categorie nationaal georiënteerde kerken die Europese protestanten stichtten en die de indruk wekken dat ze per definitie behoudend zijn en blijven. Immigranten houden vast aan hun eigen religieuze traditie als reddingsboei te midden van allerlei, vaak bedreigende, onzekere golven (Blanck 1997; Hirschman 2007; Raboteau, DeWind & Alba 2008).⁴ De kerk is het enige terrein waar de immigrant zeggenschap behield en zijn/haar identiteit en cultuur van herkomst kon koesteren. Vanwege deze psychologische functie, zou de kerk dan haast per definitie conservatief zijn. Dat klinkt aannemelijk, maar de werkelijkheid was genuanceerder. Slechts een derde van de Nederlandse immigranten sloot zich aan bij een Nederlands-Amerikaans kerkgenootschap in de negentiende eeuw. De rest vond geestelijk onderdak in een Amerikaanse of etnisch gemengde kerk. De vanzelfsprekendheid van geloof en isolement geldt dus hoogstens voor een deel van de groep. Sommigen verlieten de kerk helemaal, anderen werden juist veel trouwer in de kerkgang in de Nieuwe Wereld. Religieuze behoudzucht en immigratie zijn dus niet een vanzelfsprekend duo. De relatie tussen deze twee verschijnselen was veel dynamischer dan gedacht en dat is de centrale gedachte van de rest van dit artikel. De vraag wordt beantwoord of de relatie tussen emigratie en orthodoxie een directe of een indirecte was. In het betoog wordt aangetoond hoe religieus conservatisme onder negentiende-eeuwse Nederlandse immigranten in verschillende migratiefasen een rekruterende functie uitoefende, dus eerder een indirecte relatie met de geloofsovertuiging had.

Ontmoeting

De Nederlandse immigranten kwamen in het midden van de negentiende eeuw in een dynamische omgeving terecht. Na 1840 werden een paar grote deelstaten aan de Unie toegevoegd. De kerkgenootschappen schoven weliswaar geografisch mee naar het westen, maar in andere verhoudingen dan aan de oostkust. Nieuwe kerkgenootschappen zonder Europese wortels als staatskerk kregen de wind mee. Baptisten en Methodisten vermenigvuldigden zich en nieuwe sekten ontstonden en boden meer ruimte aan persoonlijke

gevoelens en individuele behoeftes. Ook de Presbyterianen, geestelijke nazaten van Calvin, maakten een comeback.

De denominaties waren relatief onbelangrijk en bleven ondergeschikt aan de nationale missie van Amerika als baken van vrijheid. Daarbij stelden de kerken die voortkwamen uit de Calvinistische traditie een groot vertrouwen in de ratio. Realisme, burgerlijk respect voor gezag en voor afgesproken regels, zoals een kerkorde, zouden interne conflicten over bijvoorbeeld slavernij moeten kunnen oplossen. Maar die laatste verwachting kwam niet uit. Om de spanning op te lossen bleek een oorlog nodig. Zo viel de nationale eenheid in Protestants Amerika in duigen en een pluralistisch stelsel kwam ervoor in de plaats, dat door de massale immigratie na 1880 steeds gevarieerder werd (Bratt 2009; Stout 2006).

De Nederlandse protestantse immigranten vonden sociaal weinig aansluiting met de heersende elite, want die wantrouwde de Europese nieuwkomers of bood op haar best humanitaire zorg. Theologisch ondervonden ze een sterke verwantschap met allerlei etnische varianten binnen de presbyteriaanse traditie (Engelsen, Schotten, Duitsers, Fransen). Van die brede presbyteriaanse bloedgroep maakte ook de Reformed Protestant Dutch Church (vanaf 1866 Reformed Church in America geheten) deel uit. In het noorden onderhielden deze kerken nauwe banden met elkaar. De contacten met geloofsgenoten in het zuiden, die de slavernij toestonden, werden echter verbroken en zouden eraan bijdragen dat de regio's in Amerika elkaar zo wantrouwden dat een conflict onvermijdelijk was. Dat gebeurde in 1861, het begin van de Amerikaanse burgeroorlog.

In de aanloop naar deze gewelddadige ontlading van de opgebouwde nationale spanning kwamen de eerste groepen Nederlandse immigranten in 1846-7 aan.⁵ Ze beseften nauwelijks wat er speelde. Tijdens de burgeroorlog hielden de immigrantenkerken zich dan ook opmerkelijk stil. De contacten met de instellingen aan de oostkust waren echter van groot belang voor de toekomstige ontwikkeling van de Nederlandse migrantenkerken. De Reformed Church in America voelde net als haar zusterkerken als de Congregationalistische en Presbyteriaanse kerken dat ze een nationale verantwoordelijkheid droeg. Ze verwelkomde de Nederlandse en ook Duitse gereformeerde immigranten, maar bood ze geen exclusieve etnische band. Dat kon ook niet omdat het genootschap nog grotendeels was geconcentreerd in de staten New York en New Jersey. Waar geen Reformed Church in America was sloten immigranten zich aan bij een van de presbyteriaanse kerken.⁶

Vijf fasen

De immigranten hadden keuzemogelijkheden in hun religieuze leven die door de decennia heen steeds veranderden. In de relatie tussen geloof en de emigratie van Nederlandse protestanten zijn vijf fasen te onderscheiden, waarin de mate van behoudzucht varieert.

De eerste fase duurde tien jaar, tussen 1845 en 1855, maar was cruciaal voor de overlevingskansen. Samenwerking, onderlinge solidariteit, zorg voor het bijeenblijven van de gemeenschap en economische ontplooiing waren van levensbelang. Prioriteit was om een kerkgebouw te hebben, daar ging de energie in zitten. Tegen 1855 waren de belangrijkste problemen overwonnen en kon er voorzichtig uitgebouwd worden. Voor het slagen van de eerste missie was ook homogeniteit een belangrijke voorwaarde.

De tweede fase, tussen 1855 en 1876, was er een van numerieke groei en toenemend zelfvertrouwen, en eindigde in het sterfjaar van de twee belangrijkste immigrantenleiders, Cornelis van der Meulen (1800-1876) de voorman van de Zeeuwen, en van Albertus van Raalte (1812-1876), de meest prominente leidsman van de kolonie in Michigan.

In de derde fase, tussen 1876 en 1920, bleek dat er grenzen waren aan deze voorspoedige ontwikkeling en kreeg de van de Reformed Church afgescheiden Christian Reformed Church, die zich keerde tegen te snelle vernieuwingen, de wind in de zeilen. In deze fase ligt de bron voor de populaire reputatie van de Nederlandse immigranten als hardnekkig behoudend. In deze periode trokken de immigranten ook veel meer naar de steden, waar ze meer hun best moesten doen om een eigen subcultuur vorm te geven dan op het platteland. De bloei van de gemeenschap in Chicago is daar een goed voorbeeld van (Swierenga 2002).

Het verschil in zichtbaarheid tussen de Reformed Church en de Christian Reformed Church helpt te verklaren dat dit beeld van conservatisme kon gaan domineren: hoe meer verschil er met de Amerikaanse ontwikkelingen was hoe meer de kerk opviel en hoe meer ze bijdroeg aan het beeld van onveranderlijkheid. Dus de Christian Reformed Church viel paradoxaal genoeg juist meer op, door haar expliciete streven tot afzondering (Bruins & Swierenga 1999). Dit gold vooral voor de derde fase.

De vierde fase die rond 1920 begon, bereidde de aanpassing na de Tweede Wereldoorlog voor: de taalwissel werd omgezet en er werd, ook door de Christian Reformed Church, aansluiting gezocht bij Amerikaanse genootschappen; continuïteit in Amerika was belangrijker dan continuïteit met het moederland. Het verschil tussen beide immigrantenkerken leek principieel, maar

bleek vooral een faseverschil. Indicatoren als Engelstalige diensten, een gelijkwaardiger plaats voor de vrouw, zondagschool, overzeese zending en interkerkelijke samenwerking waren al dertig jaar gemeengoed in de Reformed Church in America toen ook de Christian Reformed Church die omarmde.

In de vijfde fase, die rond 1970 begon, groeiden de Christian Reformed Church en de Reformed Church in America weer naar elkaar toe. De Christian Reformed Church was te progressief, te maatschappelijk betrokken, om op te gaan in andere orthodoxe gereformeerde kerkgenootschappen in Amerika, zoals de Orthodox Presbyterian Church en de Reformed Presbyterians, terwijl de Reformed Church in America haar Nederlandse wortels herontdekte en samensmelting met andere Amerikaanse mainline churches afwees. De Christian Reformed Church blijkt te vooruitstrevend voor de behoudende kerken en de Reformed Church te behoudend voor de vooruitstrevende kerken. Recent sociologisch onderzoek toont aan dat beide kerkgenootschappen theologisch haast identiek zijn, dat de jongere kerkleden eenzelfde soort gedrag vertonen in kerkbezoek, liturgie en persoonlijke spiritualiteit. Dat de beide kerken niet tot fusie komen is een gevolg van de identiteit die door de geschiedenis is gevormd. Uiteindelijk ligt de kern van de identiteit van de Reformed Church aan de oostkust, die cruciaal is voor de Reformed en marginaal voor de Christian Reformed (Smidt, Luidens, Penning & Nemeth 2006).

De eerste fase: noodzakelijke aanpassingen

Ik wil wat dieper ingaan op de drie eerste fasen om te laten zien dat het vooral de derde fase was, waarin behoudzucht zich manifesteerde. In mijn boek *Vrijheid in het verschiep* heb ik willen aantonen dat het niet de doelstelling was van de eerste golf van religieus-georganiseerde groepen om een orthodox gereformeerd reservaat in Amerika te stichten. Er zijn tal van aanwijzingen dat het juist verandering was die ze zochten: geen inmenging van de staat, garanties dat ze hun levensvisie konden doorgeven aan de volgende generatie, waarvoor de relatieve autonomie een bruikbaar instrument was, maar ook een uitvalsbasis voor economische expansie. Op zowel economisch als religieus gebied verwachtte deze groep grote veranderingen. Ze waren niet bang voor de internationale wereld, sommigen waren gecharmeerd van het chiliasme en praktisch gezien beseften ze dat ze zich zouden moeten aanpassen. Ze namen dan ook Engelse bijbels mee: een duidelijke voorbereiding op integratie in Amerika. Niet dat ze nu zo intensief met die integratie bezig waren, maar de leiders beseften dat ze hun weg in Amerika moesten vinden. Ze kwamen om te blijven en waren dan ook politiek zeer actief om alle mogelijkheden te benutten die hen greep gaven op het vestigingsproces.

De eerste golf emigranten bouwde binnen het jaar kerkgebouwen, niet alleen als plekken voor eredienst, maar ook als publieke ontmoetingsplaats en als trekpleister voor nieuwe immigranten. Hoewel ze zich niet in de echte wildernis vestigden – er waren rudimentaire verbindinglijnen en een juridische structuur aanwezig – moesten ze hun samenleving nog wel helemaal vormgeven. Zo raakten ze vertrouwd met een vrij hoog tempo van aanpassingen.

Het voorbeeld van Zeeland, Michigan, een behoudende gemeente binnen de Reformed Church in America, kan dat proces van aanpassing illustreren: de Zeeuwen waren als kerkgemeenschap vertrokken, maar hadden ruime grenzen gehanteerd. Niet alleen Afgescheidenen mochten mee: alle protestanten waren welkom. De eerste daad van de kerkenraad van Zeeland, Michigan, was een kerkgebouw neerzetten in mei 1848, in de vorm van een Amerikaanse blokhut. De migranten pasten zich verder op praktisch gebied steeds meer aan want al een jaar later (17 mei 1849) stuurde de raad aan op het stichten van een *Engelsche School* om de kinderen goed voor te bereiden op hun rol in de samenleving. De volgende stap was het instellen van de Amerikaanse organisatievorm. Op 11 december 1851 stelde de kerk een bestuur van negen *trustees* aan dat de zakelijke transacties moest afwikkelen. Het zorgde voor het traktement van de predikant en incasseerde de huur van de zitplaatsen. Dat laatste leverde problemen op tussen vernieuwers en behoudenden: de eersten wilden graag overal in het kerkgebouw kunnen zitten, de anderen hechtten aan een vaste plaats. Op 2 januari 1854 werd er tussen beide groepen een slim compromis gesloten. De kerkenraad besloot om de noordkant van de kerk vrij te geven voor iedereen en aan de zuidkant plaatsen te reserveren voor vaste klanten, overigens bleven de vrouwen van de mannen gescheiden. Zo bleef de samenhang behouden, want de kerk bediende de hele gemeenschap en zorgde net als in Nederland ook voor de behoeftigen die geen lid waren.⁷ Deze voorbeelden geven blijk van een geleidelijk verloop van de aanpassingen op plaatselijk niveau.

In het Middenwesten beklemtoonden de immigranten de continuïteit tussen de Reformed Protestant Dutch Church en de aloude Gereformeerde of Hervormde Kerk die in de lijn van de traditie van de Dordtse synode (1618-19) stond. De eerste emigratiegolf wist dat ze in een nieuwe culturele omgeving terecht zou komen. Zij stond open voor nieuwe ontwikkelingen, juist omdat ze beseftte dat ze een minderheid vormde. Een soortgelijk gedrag vertoonden bijvoorbeeld ook Duitse immigranten in Australië die meer open stonden voor hun omgeving dan de Britten.⁸ De pionier-predikanten zochten wel continuïteit, maar stonden ook open voor vernieuwing. Ze hadden in de Afgescheiden kerk in Nederland al gepleit voor aanpassingen van de Dordtse

kerkorde. Doordat ze met elkaar de spanningen konden oplossen en de regie behielden, voelden ze dat ze de ontwikkelingen in de hand hadden, ondanks alle ontberingen.

Tweede fase: toenemende variatie

Nadat de pioniersfase was doorstaan, kregen de kerkleiders vertrouwen in de toekomst en zagen ze genoeg geestelijke en fysieke ruimte om te groeien. Ze hadden daarvoor de contacten met de veramerikaniseerde Reformed Church aan de oostkust, die ze hadden leren waarderen, hard nodig. Ze stuurden hun zonen en andere daarvoor geschikt geachte jongens, naar de predikantenopleiding (van de Reformed Church) in New Brunswick, New Jersey.

Langzamerhand ontstonden er echter spanningen op het nationale vlak die lastig te neutraliseren zouden blijken. Ds. Cornelis van der Meulen merkte dat de nieuwe golf emigranten, die na 1854 kwam, onbekend was met de Reformed Church in America. Hij schreef een boekje waarin hij de geschiedenis en de gebruiken van deze kerk uitlegde en de lezers gerust stelde. De Reformed Church was recht in de leer, al liet het leven nog wel te wensen over. Hij had geen zorgen over de toekomst omdat de leerboeken aan het seminarie in New Brunswick orthodox waren: de Reformed Church in America was een verbeterde versie van de oude Nederlandse Hervormde Kerk.⁹

Dat was niet voor iedereen een vanzelfsprekendheid. Toen Van der Meulen in 1869 terugkeerde naar Nederland om de synode van de Afscheiden in Middelburg te bezoeken, bleek dat er geruchten de ronde deden dat hij vrijzinnig geworden was. Telkens gaf Van der Meulen in heldere taal aan dat hij in de lijn der vaders stond en dat de kolonie volwassen geworden was. Hij gaf het verschil aan tussen zijn vertrek in 1847 en zijn ontvangst nu: toen hadden de wereldlijke autoriteiten hem geminacht, nu haalden ze hem feestelijk in. Hij vond juist Nederland ten goede veranderd: dertig jaar geleden was hij de enige Afscheiden predikant in de provincie Zeeland, nu waren er 16 predikanten actief in de regio en dezen waren goed opgeleid. Hij was zich welbewust van de kritiek op de Amerikaanse kerk, maar hij draaide de rollen om: in de plaats van kritisch te zijn op Amerikaanse ontwikkelingen, moest de Nederlandse (Afscheiden) kerk juist dankbaar zijn dat de Reformed Church een officiële relatie met haar wilde onderhouden. Dit betekende een Amerikaanse erkenning van het gezonde gereformeerde karakter van het nieuwe kerkgenootschap. Ze was geen marginale sekte, maar een mogelijke steunpilaar voor de Nederlandse samenleving. Hij hoopte dat de verdere groei van de Christelijk Afscheiden gemeenschap Nederland terug zou brengen naar zijn Calvinistische wortels.

Van der Meulen was zich dus zeer bewust van de verandering in Amerika, maar verdedigde de betrouwbaarheid en herkenbaarheid van zijn kerk, de Reformed Church in America. Dat paste bij leden van zijn generatie: dezen wilden vermijden dat ze beschuldigd werden van enige vrijzinnigheid. In hun correspondentie met de thuisblijvers, schreven ze dan ook steeds dat ze niet inhoudelijk veranderd waren. Het ernstige verwijt van de tegenstanders van emigratie dat veranderzucht hen zou drijven werd daarmee gepareerd (Brinks 1991). De hartelijke ontvangst van de immigranten door de leiding van de Reformed Church in America schiep vertrouwen bij de eerste migranten. Die eerste lichte lichte vooraf op de overeenkomsten, de volgende golf merkte ook de verschillen op, maar kon nog grotendeels gerust gesteld worden. Na 1875 begon die waardering te kantelen.

De derde fase: pas op de plaats

Niet iedere Nederlandse immigrant van orthodoxe snit was er gerust op dat de Reformed Church recht in de leer was. Vanaf 1852 onttrokken op verschillende plekken in Michigan kleine groepen gelovigen zich aan hun lokale kerk omdat zij zich niet konden vinden in de prediking van de plaatselijke predikant. Ze volgden het voetspoor van de fragmentatie die kenmerkend was voor de vroege geschiedenis van de Nederlandse Afscheiding. Een ontwikkeling die tot verschillende losse kerken had geleid, waaruit soms weer nieuwe verbanden waren gegroeid. In 1857 maakten vier plaatselijke kerken in Michigan zich los uit het verband met de RCA en vormden in de volgende jaren samen de 'Ware Hollandsch Gereformeerde Kerk'. Dit bleek een aantrekkelijk alternatief voor degenen die vooral in de emigratiegolf na 1880 naar een Nederlandse gemeenschap in Amerika trokken in de verwachting daar een stuk Nederland aan te treffen (Harms 2000).

De ontboezemingen van de Groningse emigrant Jakobus Pietersen zijn een voorbeeld van de gedachtegang uit deze nieuwe golf, die de Reformed Church niet als bondgenoot zag, maar als een Amerikaanse variant op de Hervormde Kerk, die zich teveel aan de omgeving had aangepast. Hij schreef in 1876 aan zijn familie in Nederland: 'De Dutch Herform Kerk is de groote kerk en komt zeer veel met de groote kerk en Nederlant overeen. Daar zij haar aan de Amerikaanse kerk verbonden heeft en daar daar zoo veel relietsegs [religies] zijn, ja zoo ik wel eens gehoord heb van wel 19 en gij kunt wel begrijpen dat daar sommigen zijn dat er wonderlijk bij staat. Zij hebben elk een bijzondere kerk dat Doopgezinden, prissiepaal [presbyteriaans en/of episcopaal] Methodis [Methodisten]. Ja, de wereld mag het weten maar ik niet en daar zijn zij met vereenigt en daar bij kunnen zij dat is de preedekanten preeken

wat zij willen. Zulk vind ik niet goed want de ligte hand wil het wel aan. Maar dat is bij de afgescheiden gemeente anders. Niet dat daar niet veel moeite is wand allerhande volken zijn hier bij melkander. Van de elf provensies van Nederland. Dus een die voelt zich zoo en een ander zoo. Zoo doende is hier nog al veel troepel in de gemeente.... . En daar bij zijn hier zoo veel vrijmetselaars en die worden bij de eerst genoemde kerk opgenomen'.¹⁰

Pieters hanteert hier duidelijk een Nederlandse norm voor het beoordelen van het Amerikaanse aanbod en merkt vooral de verschillen met Nederland op. Vooral de vrijmetselaars werden het symbool van de dreigende aanpassing. De golf emigranten die na 1880 kwam, had andere verwachtingen van hun nieuwe omgeving dan de pioniers van het eerste uur. Een groot deel van deze latere emigranten zocht vooral het bekende op. Ze wisten min of meer waar ze heen gingen en verwachtten meer gelijkvormigheid met Nederland. Ook al bleef het grootste deel in Amerika wonen, dankzij de verbeterde scheepvaartverbindingen konden ze terug, als ze dat wilden. Zij vonden juist dat de immigrantenkerk al te veel was veranderd. De aanpassing aan de Amerikaanse situatie was de oorzaak achter de kerksplitsing van 1857 waaruit de Christian Reformed Church ontstond die na 1880 de wind in de zeilen kreeg. De vrijmetselarij, die in Europa onverenigbaar werd geacht met het christelijk geloof, maar in Amerika veel minder antiklerikaal van aard was, werd de lakmoesproef voor de traditionelen. De Christian Reformed Church riep op tot afzondering als deze concurrerende loyaliteit niet radicaal werd afgewezen en tot eenzelfde behandeling in alle gemeentes. De Reformed Church telde al jaren vooraanstaande vrijmetselaars onder haar leden aan de oostkust en weigerde om afzonderlijke gemeentes te dwingen hen als lid te schrappen. Iedere gemeente moest daarin vrij zijn. De standaard voor een goede immigrantenkerk werd zo door Nederland en niet door Amerika gedefinieerd (Boonstra 2008).

Deze visie bleef niet onweersproken. Andere Nederlandse commentatoren vonden deze afzondering een ernstig tekort en juist een bedreiging voor de toekomst van de Nederlandse gemeenschap. De Noord-Bevelandse boer Cornelis de Smit schreef in 1881 nadat hij een aantal maanden onder de Nederlandse emigranten in het middenwesten had gebivakkeerd: 'Het is mijns inziens een groot gebrek van de meeste Hollanders, dat zij het Hollandsch godsdienstige element in Amerika met hand en tand willen vasthouden. Het streng Calvinistische, waardoor de Hollander zich laat beheerschen, kan onmogelijk in het meer vrije Amerika tieren.' Hij voorspelde dat de volgende generatie zich daar minder bij thuis zou voelen en toe zou treden tot de ruim-

hartige Engelse kerken. Over de verscheidenheid aan godsdiensten oordeelde hij positief, omdat dat paste bij de bonte mensheid (Smit 1881, 69).¹¹

De Smit oefende kritiek uit op de exclusieve houding van de gereformeerde immigranten die anderen buiten sloten zonder met hen in gesprek te gaan. Hij scheef: 'De Hollanders daar [in South Holland ten zuiden van Chicago], zoowel als overal, waar ik geweest ben, zijn er stijf en uitsluitend, veel erger dan zij in Nederland waren. Trouwens dat kan ook niet anders; de oude Hollanders, die in Amerika komen, gaan met den tijd niet mee, gelijk bij ons. Maar de Hollander in Amerika, als hij Hollander blijven wil, is op eens in zijnen vooruitgang, die van zelf toch al traag genoeg was, gestuit en het is al heel veel als hij blijft, die hij was'(Ibid, 62).

Zo werd het conservatisme steeds meer een pr-middel gericht op gereformeerde emigranten. Omdat juist in de jaren '80 de emigratie van Nederlanders naar Amerika de grootste omvang kreeg, met een omvang van ongeveer twintigduizend personen tussen 1881 en 1883, wilden beide kerkgenootschappen, CRC en RCA, graag de nieuwkomers inlijven. Zij deden hun best om als orthodox te boek te staan bij de Nederlandse zusterkerken. De Christian Reformed Church slaagde daar het beste in en verwierf zodoende de goedkeuring van de Nederlandse zusterkerk waardoor zij relatief veel emigranten verwelkomde en opving (Van Eijnatten 2008).

Emigrant James Blok merkte hoe goed deze kerk de opvang van nieuwe immigranten had geregeld, toen hij in 1920 in New York aankwam. Nog aan boord maakte hij kennis met een lid van de Vereeniging Landverhuizing die onder leiding stond van de Christian Reformed predikant Tjeerd Jongbloed. Deze vrijwilliger spelde hem een knoopje op zodat hij de volgende dag in de aankomsthal herkend zou worden door een medewerker die hem verder hielp. Dat knoopje diende ook als herkenningsteken voor de familie die hem zou afhalen op het station in Grand Rapids.¹² Op zijn kerkkeuze had dit uiteindelijk geen invloed, want hij sloot zich uiteindelijk aan bij de Baptisten, maar deze kerkelijke opvang maakte het de emigrant makkelijk om de eerste aansluiting in de nieuwe omgeving te maken.¹³

Het feit dat de groeicurve van de Christian Reformed Church stijler was dan die van de Reformed Church in America leidt tot de conclusie dat de behoudende krachten het gingen winnen. Rond 1910 was de Christian Reformed Church net zo groot als het westelijke deel van de Reformed Church in America om vervolgens in die regio de oudste protestantse kerk in Amerika in te halen. Een conservatief imago loonde (Luidens & Nemeth 2003).

Vierde en vijfde fase: verschuiving naar Amerikaanse oriëntatie

De twee laatste fasen van deze ontwikkeling vonden in de twintigste eeuw plaats en vallen buiten het bestek van dit artikel over de negentiende eeuw. Ze zijn ook minder rechtstreeks aan het verschijnsel migratie verbonden omdat in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw de immigratie stagneerde. Zoals in andere literatuur goed is beschreven, verschoof in de vierde fase de oriëntatie steeds meer naar Amerikaanse discussies, al voorzag Nederland tot in de jaren '60 de Nederlandse immigrantenkerken in Amerika van ideeën en mensen (Bratt 1984; DeJong 2007). De Christian Reformed Church ontving een nieuwe impuls door het neo-Calvinisme en de uitbreiding van de kerk naar Canada, waar na de Tweede Wereldoorlog een forse groei te zien was. De Reformed Church richtte zich op de oecumene. Beide kerken moesten hun positie bepalen in het conflict tussen modernisme en fundamentalisme dat in volle hevigheid uitbrak in de jaren '20 en weer in de jaren '70. De scheidslijnen liepen door de kerkverbanden heen.

Het eindpunt van de massale emigratie tussen 1948 en 1960 viel samen met de snelle ontkerkelijking in Nederland. De Amerikaanse voormalige immigrantenkerken doorliepen niet dat Nederlandse traject en versterkten daarmee nogmaals de indruk dat een immigrantenverleden tot behoudzucht leidt, terwijl die weerstand tegen secularisatie veeleer aan de specifieke Amerikaanse omstandigheden toe te schrijven is. De sociale functie van de kerk bleef belangrijker in Amerika, de kerkelijke gemeentes waren veel meer gericht op de werving van nieuwe leden en verhuisden veel makkelijker mee met hun leden dan in Nederland (Krabbendam 2006).

Van de drie religieuze factoren die Enne Koops in zijn proefschrift over de naoorlogse emigratie identificeerde als pijlers voor de totstandkoming van een emigratiecultuur (homogeniteit, optimisme en kerkvisie) leverde homogeniteit in Amerika de grootste bijdrage in de eerste twee fasen (Koops 2010). Dankzij die homogeniteit was er een bruggenhoofd in Michigan gebouwd. Maar om verder te groeien was er meer heterogeniteit nodig. Intussen was er in Nederland een steeds scherpere definiëring en duidelijker afbakening van de Afscheiden kerk ontstaan. Het formuleren van duidelijke kerkgrenzen correspondeerde beter met de Christian Reformed Church dan met de Reformed Church in America. De Christian Reformed Church, als meest homogene groep met heldere grenzen groeide dan ook sneller dan de Reformed Church. Maar ook hier ontstond in de jaren twintig een roep om meer speelruimte, die tot nieuwe breuken zowel ter linker als ter rechter zijde leidde.

Na de tweede grote emigratiegolf die Koops heeft beschreven, verbleekte het argument van homogeniteit en continuering van de betrekkingen met

kerken in Nederland. Alleen in de kleine gereformeerde kerkgenootschappen die toen pas hun eigen institutionele zaken gingen veilig stellen, bleef die behoefte om onder eigen volk te zijn nog sterk (Harinck & Krabbendam 2006).

Conclusie

Dit artikel heeft aangetoond dat er geen vanzelfsprekende relatie bestaat tussen godsdienstige behoudzucht en emigratie. De omstandigheden van een pionierssituatie en de manoeuvreerruimte voor nieuwe immigranten bepalen het aanpassingstempo. Die ruimte was groot in het midden van de negentiende eeuw toen de eerste golf Nederlandse emigranten in groepsvorm in Amerika aankwam. Een deel van de tweede golf emigranten verwachtte dat de Nederlands-Amerikaanse gemeenschappen Nederlandser waren dan ze in feite konden zijn en verzette zich tegen verandering toen dat anders bleek te zijn. Orthodoxie werd zo een factor in de positiebepaling van (potentiële) Nederlandse emigranten tegenover de bestaande gemeenschappen. Hier ligt een parallellie in de behoefte aan expliciete kerkgrenzen, zoals de Christian Reformed Church die in Amerika bepleitte en de Doleantie in Nederland aanbracht. De jaren '80 van de negentiende eeuw leverden in beide landen een scherper kerkelijk profiel op. De kerkpolitiek die daarmee gepaard ging, leverde het kerkgenootschap dat er in slaagde als meest orthodox te boek te staan een emigratiebonus op. Zag de eerste generatie het voordeel van een meer pluriforme situatie, als er maar ruimte bleef voor orthodoxie, vooral voor bekering, de tweede golf zag daarin geen belofte, maar een bedreiging. In persoonlijke relaties, leeromgeving, scholing en taal groeide daarom de oriëntatie op Nederland. Het contrast tussen beide kerken nam toe. Het idealisme van de Christian Reformed Church was vooral naar binnen gericht en door de gestage groei werd die ontwikkeling gesanctioneerd.

In conclusie, naast de verschillen in wensen van een generatie, spelen faseverschillen een belangrijke rol in de ontwikkeling van aanpassingspatronen in emigrantenkerken. De vraag naar de relatie tussen religieuze behoudzucht en fase van emigratie zou ook goed toegepast kunnen worden op andere immigrantengroepen in Amerika, zowel soortgelijke nationale groepen uit West-Europa in de negentiende eeuw, waar bijvoorbeeld Scandinavische Lutheranen in het middenwesten herkenbare patronen vertoonden, als voor meer recente immigranten uit andere werelddelen. De mate van orthodoxie onder immigranten krijgt zo een dynamisch karakter en verrijkt het onderzoek naar de relatie tussen geloof en migratie.

Notes

- 1 Gjerde, Jon, *The Minds of the West: Ethnocultural Evolution in the Rural Middle West, 1830-1917*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997, 269. Obdeijn, Herman & Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*, Amsterdam: Bert Bakker, 2008, 127. Voorbeelden uit populaire werken: Verhagen, Frans, *The American Way. Wat Nederland kan leren van het meest succesvolle immigratieland*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam uitgevers, 2006, 137; Kroes, Rob, *Nederlandse Pioniers in het Amerikaanse Westen. De geschiedenis van Amsterdam, Montana*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1989. Er zijn uitvoerige beschrijvingen van de Nederlandse emigrantengemeenschappen in Amerika: Hinte, Jacob van, *Nederlanders in Amerika. Een studie naar emigratie en vestiging in de 19de en 20ste eeuwen in de Verenigde Staten van Amerika*, Groningen: Noordhoff, 1928; Swierenga, Robert P., *Faith and Family: Dutch Immigration and Settlement in the United States, 1820-1920*, New York: Holmes & Meier, 2000 en mijn boek *Vrijheid in het verschiep. Nederlandse emigranten naar Amerika, 1840-1920*, Hilversum: Verloren, 2006.
- 2 Baird, Robert, *De Vereeniging van Kerk en Staat in Nieuw Engeland beschouwd in derzelver gevolgen voor de godsdienst in de Vereenigde Staten*, Amsterdam: Hoogkamer, 1841. De oorspronkelijke versie verscheen in een Franse editie in 1837. Harinck, George, Religious Exchange in the Dutch-American network, in: Krabbendam, Hans, Cornelis A. van Minnen & Giles Scott-Smith (red.), *Four Centuries of Dutch-American Relations, 1609-2009*, Amsterdam/New York, 2009, 329-339.
- 3 Bratt, James D., Protestant Immigrants and the Protestant Mainstream, in: Sarna, Jonathan D. (red.), *Minority Faiths and the American Protestant Mainstream*, Urbana: University of Illinois Press, 1998, 110-135. Dit gold overigens niet exclusief voor immigranten, maar ook voor groepen die al veel langer in Amerika woonden. Zie Rohrer, Scott S., *Wandering Souls: Protestant Migrations in America, 1630-1865*, Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2010.
- 4 De bruikbare contacten voor werk en huisvesting die de kerkgemeenschap leverde, trok immigranten aan. Zie Lehman, Hartmut (red.), *Migration and Religion im Zeitalter der Globalisierung*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2005, 7-13.
- 5 Ook rooms-katholieken kwamen in deze periode naar de VS, maar die sloten zich bij de Amerikaanse katholieke kerk aan. Alleen in Wisconsin behielden ze lange tijd hun eigen karakter. Zie Stekelenburg, H.A.V.M. van, *Landverhuizing als regionaal verschijnsel. Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1820-1880*, Tilburg 1991.
- 6 In het zuiden domineerde de weerstand tegen de federale staat, die zich niet in de rassenkwesie mocht mengen. Het gevolg was een vergeestelijking van de kerk, die de bestaande rassenverhouding onaangetast liet en toen die door de Noordelijke zeloten werd bedreigd, een heilige oorlog aanging.

- 7 Kerkenraadsnotulen First Reformed Church, Zeeland, Michigan. Zeeland Historical Society, Zeeland, Michigan, USA. Het kerkgebouw was pas helemaal af in november 1858 toen er eindelijk lampen geplaatst werden in de kerk. Nu kon er ook 's avonds vergaderd worden, in 1867 kreeg de gemeente een orgel. In 1918 werden de middagdiensten in het Engels gehouden en vier jaar later ook de morgendienst.
- 8 Schrover, Marlou & Marijke van Faassen, Invisibility and selectivity. Introduction to the special issue on Dutch overseas emigration in the nineteenth and twentieth century, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 7, 2010, 3-31. Deze auteurs leggen terecht de vinger bij de tweedeling tussen onzichtbaarheid of (religieus) separatisme als thema's in Nederlands migratie-onderzoek.
- 9 Dat vond Van Raalte ook, zie Vree, Jasper, The dominating theology within the Nederlandse Hervormde Kerk after 1815 and its relation to the secession of 1834, in: Harinck, George & Hans Krabbendam (red), *Breaches and Bridges: Reformed Subcultures in the Netherlands, Germany, and the United States*, Amsterdam: VU Uitgeverij, 2000, 33-47.
- 10 Brief Jakobus Pietersen aan broeder en zusters, Grand Rapids 27 maart 1876, Collectie 78, box 50, file 19. Heritage Hall, Calvin College, Michigan, Vs. Col 78 box 50 file 19
- 11 Smit, C. de, *Naar Amerika? Schetsen uit de Portefeuille, op reis naar en door de nieuwe wereld*, Winterswijk: H. Bulens, 1881, 69.
- 12 Ze misten elkaar, dus nam Blok een taxi naar zijn neef met het adres op een briefje James Blok, dagboek 1920. Heritage Hall, Calvin College, Dutch Immigrant Letter, box 8, folder 1.
- 13 Jongbloed was voor de Christian Reformed Church actief in Hoboken, tussen 1919 en 1926. Jongbloed, T., Our seamen and immigrants' home, in: *Banner*, vol. 57, 9 en 16 februari 1922, 93. Met dank aan archivaris Dick Harms van Calvin College die uitzocht dat Blok lid werd van de Burton Baptist Church in Grand Rapids.

Literatuur

Alba, Robert & Robert Orsi (2008),

Passage in Piety. Generational Transitions and the Social and Religious Incorporation of Italian Americans', in: Raboteau, Albert, Josh DeWind & Richard Alba (red.), *Immigration and Religion in America: Comparative and Historical Perspectives*, New York University Press, 32-55.

Baird, Robert (1841),

De Vereeniging van Kerk en Staat in Nieuw Engeland beschouwd in derzelver gevolgen voor de godsdienst in de Vereenigde Staten, Amsterdam: Hoogkamer.

- Berger, Peter, Grace Davie & Effie Fokas (2008),
Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations, Aldershot/Burlington VT: Ashgate.
- Blanck, Dag (1997),
Becoming Swedish-American : the construction of an ethnic identity in the Augustana Synod, 1860-1917, Uppsala: Uppsala University.
- Boonstra, Harry (2008),
The Dutch Equation in the RCA Freemasonry Controversy, 1865-1885, Holland, MI: Van Raalte Press.
- Bratt, James D. (2009),
 The Prism of Calvin's Political Legacy in the United States, in: *Perspectives*, (June/July 2000).
- Bratt, James D. (1984),
Dutch Calvinism in Modern America: A History of a Conservative Subculture, Grand Rapids: Eerdmans.
- Brinks, H.J. (1991),
 Impressions of the "Old" World, 1848-1940, in: Kroes, Rob & Henk-Otto Neuschäfer, (red.), *The Dutch in North America: Their Immigration and Cultural Continuity*, Amsterdam: VU Uitgeverij, 34-47.
- Bruins, Elton J. & Robert P. Swierenga (1999),
Family Quarrels in the Dutch Reformed Churches in the Nineteenth Century, Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Cohn, Raymond L. (2009),
Mass Migration Under sail: European immigration to the antebellum United States, New York: Cambridge University Press.
- DeJong, James A. (2007),
Henry J. Kuiper: Shaping the Christian Reformed Churches, 1907-1962, Grand Rapids: Eerdmans.
- Eijnatten, Joris van (2008),
 Geschiedenis, rechtzinnigheid en legitimiteit: Dordtse orthodoxie in de Nederlandse samenleving, in: *Orthodoxie. Over de spankracht van onwrikbaarheid*, Leiden: C.S.F.R. Panoplia, 37-47.
- Handlin, Oscar, (1973),
The Uprooted: from the Old World to the New, Boston: Little, Brown and Company.
- Harinck, George & Hans Krabbendam (red.) (2006),
Morsels in the Melting Pot: The Persistence of Dutch Immigrant Communities in North America, 1800-2000, Amsterdam: VU University Press.

Harms, Richard H. (2000),

Forging a Religious Identity: The Christian Reformed Church in the Nineteenth Century Dutch Immigrant Community, in: Krabbendam, Hans & Larry Wagenaar, (red.), *The Dutch-American Experience: Essays in Honor of Robert P. Swierenga*, Amsterdam: VU University Press, 189-205.

Herberg, Will (1955),

Protestant, Catholic, Jew: An Essay in American Religious Sociology, Garden City, NY: Doubleday.

Hinte, Jacob van (1928),

Nederlanders in Amerika. Een studie naar emigratie en vestiging in de 19de en 20ste eeuwen in de Verenigde Staten van Amerika, Groningen: Noordhoff.

Hirschman, Charles (2007),

The role of religion in the origins and adaptation of immigrant groups in the United States, in: Portes, Alejandro & Josh DeWind, (red.), *Rethinking Migration: New theoretical and empirical perspectives*, New York: Berghahn, 391-418.

Howard, Thomas Albert (2011),

God and the Atlantic: America, Europe, and the Religious Divide, New York: Oxford University Press.

Jongbloed, T. (1922),

Our seamen and immigrants' home, in: *Banner*, vol. 57, 9 en 16 februari 1922.

Junker, Detlef, Wilfried Mausbach & Martin Thunert (red.) (2009),

State and Market in the Globalized World: Transatlantic Perspectives, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

Koops, Enne (2010),

De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief (1947-1963), Hilversum: Verloren.

Krabbendam, Hans & Larry J. Wagenaar (eds) (2000),

The Dutch-American Experience: Essays in Honor of Robert P. Swierenga, Amsterdam: VU: Uitgeverij.

Krabbendam, Hans & Derek Rubin (red.) (2004).

Religion in America: European and American Perspectives, Amsterdam: VU University Press.

Krabbendam, Hans (2006),

Vrijheid in het verschiet. Nederlandse emigrantenvaart naar Amerika, 1840-1920, Hilversum: Verloren.

Krabbendam, Hans, Cornelis A. van Minnen & Giles Scott-Smith (red.) (2009),

Four Centuries of Dutch-American Relations, 1609-2009, Amsterdam/New York: Boom/SUNY Press.

- Krabbendam, Hans (2006),
 Voorwaarts christenstrijders? Het onnavolgbare Amerikaanse christendom, in: Brink, Gijsbert van den & Elco van Burg (red.), *Strijdbaar of lijdzaam. De positie van christenen in het publieke domein*, Heerenveen: Groen, 226-246.
- Kroes, Rob (1989),
Nederlandse Pioniers in het Amerikaanse Westen. De geschiedenis van Amsterdam, Montana, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Lehman, Harmut, (red.) (2005),
Migration und Religion im Zeitalter der Globalisierung, Göttingen: Wallstein Verlag.
- Luidens, Donald A. & Roger J. Nemeth (2000),
 Dutch Immigration and Membership Growth in the Reformed Church in America: 1830-1920, in: Krabbendam, Hans & Larry J. Wagenaar (eds), *The Dutch-American Experience: Essays in Honor of Robert P. Swierenga*, Amsterdam: VU: Uitgeverij, 69-188.
- Noll, Mark A. (2009),
The New Shape of World Christianity: How American Experience Reflects Global Faith, Downers Grove, IL: IVP Academic.
- Obdeijn, Herman & Marlou Schrover (2008),
Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550, Amsterdam: Bert Bakker.
- Raboteau, Albert, Josh DeWind & Richard Alba (red.) (2008),
Immigration and Religion in America: Comparative and Historical Perspectives, New York University Press.
- Rohrer, S. Scott (2010),
Wandering Souls: Protestant Migrations in America, 1630-1865, Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press.
- Sarna, Jonathan D. (red.) (1998),
Minority Faiths and the American Protestant Mainstream, Urbana: University of Illinois Press.
- Scholte, H.P. (1844),
Kerk en staat, Amsterdam.
- Schrover, Marlou & Marijke van Faassen (2010),
 Invisibility and selectivity. Introduction to the special issue on Dutch overseas emigration in the nineteenth and twentieth century, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 7, 3-31.
- Smidt, Corwin, Donald Luidens, James Penning & Roger Nemeth (2006),
Divided by a Common Heritage. The Christian Reformed Church and the Reformed Church in America at the Beginning of a New Millennium, Grand Rapids: Eerdmans.

Smit, C. de (1881),

Naar Amerika? Schetsen uit de Portefeuille, op reis naar en door de nieuwe wereld,
Winterswijk: H. Bulens.

Stekelenburg, H.A.V.M. van (1991),

Landverhuizing als regionaal verschijnsel. Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1820-1880, Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.

Stout, Harry S. (2006),

Upon the Altar of the nation. A moral history of the Civil War, New York: Viking.

Swalve, E.B. (1859),

Tafereelen uit de geschiedenis der christelijke kerk, Amsterdam.

Swierenga, Robert P. (2000),

Faith and Family: Dutch Immigration and Settlement in the United States, 1820-1920,
New York: Holmes & Meier.

Swierenga, Robert P. (2002),

Dutch Chicago: A History of the Hollanders in the Windy City, Grand Rapids: Eerdmans.

Verhagen, Frans (2006),

The American Way. Wat Nederland kan leren van het meest succesvolle immigratieland,
Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Visser 't Hooft, Willem A. (1928),

The background of the Social Gospel in America, Haarlem: Tjeenk Willink.

Vree, Jasper (2000),

The dominating theology within the Nederlandse Hervormde Kerk after 1815 and its relation to the secession of 1834, in: Harinck, George & Hans Krabbendam (red.), *Breaches and Bridges. Reformed Subcultures in the Netherlands, Germany, and the United States*, Amsterdam: VU Uitgeverij, 33-47.

